

Δ'.

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΚΑΤΑΓΩΓΗ ΤΟΥ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΟΥ ΑΤΟΜΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΜΑΡΞΙΚΟΥ ΣΟΣΙΑΛΙΣΜΟΥ

Η ἐκτεθεῖσα στενή συγγένεια μεταξὺ Φιλελευθέρου 'Ατομισμοῦ καὶ *Επιστημονικοῦ Σοσιαλισμοῦ, καθ' ὃς καὶ τὸ κοινὸν ἀμφοτέρων οὐσιῶδες χαρακτηριστικόν: ἡ ἐπέκτασις καὶ ἔφαρμογὴ ἐπὶ τῶν κοινωνικῶν καὶ ψυχολογικῶν φαινομένων τῶν μηχανικῶν ἀρχῶν καὶ νόμων πού διέπουν τὰ φυσικά καὶ ὄλικά φαινόμενα,— ἔξηγοῦνται πρὸ παντὸς ἀπὸ τὴν φιλοσοφικὴν προέλευσιν τῶν δύο συστημάτων. "Οπως καὶ προηγουμένως ἐπομεν, ὅπισθεν τῶν κοινωνικῶν θεωριῶν, ὅπισθεν τῶν κοινωνικῶν συστημάτων, εὑρίσκεται πάντοτε μία γενικωτέρα καὶ συνθετικὴ φιλοσοφικὴ ἀντίληψις¹. Η πλήρης ἐπομένως κατανόησις τῶν οὐσιωδῶν χαρακτηριστικῶν καὶ ἡ ἐπακριβής ἐκτίμησις τῶν συνεπειῶν τῶν διαφόρων κοινωνικῶν συστημάτων — εἴτε μὲ οἰκονομικήν, εἴτε μὲ πολιτικήν βάσιν εἶναι ταῦτα, — προϋποθέτει πάντοτε τὴν ἔξακρισιν τῶν φιλοσοφικῶν πηγῶν των, αἵτινες εἶναι αἱ φιλοσοφικαὶ πηγαὶ τῶν ίδρυτῶν των. Η ἀναδρομὴ αὕτη εἰς τὴν φιλοσοφικὴν καταγωγὴν, ἀπαραίτητος διὰ κάθε κοινωνικὸν σύστημα, εἶναι κατ' ἔξοχὴν ἐπιβεβλημένη προκειμένου περὶ τῶν δύο συστημάτων ποὺ ἐνταῦθα μελετῶμεν: διότι ἐπὶ πλέον οἱ δημιουργοὶ αὐτῶν ὑπῆρξαν κατ' ἀρχὰς φιλόσοφοι καὶ ἐκ τῆς φιλοσοφίας ἥχθησαν εἰς τὴν μελέτην τῶν οἰκονομικῶν ἐπιστημῶν. Αἱ οἰκονομικαὶ των ἐπομένως θεωρίαι εὑρίσκονται εἰς ἄμεσον καὶ λογικὸν σύνδεσμον πρὸς τὰς φιλοσοφικὰς ίδεας τὰς ὅποιας εἶχον υἱοθετήσει καὶ εἰς τὰς ὅποιας εἶχον εἰδικώτερον ἔγκυψει². Ποῖαι δὲ εἶναι αἱ φιλοσοφικαὶ ίδεαι τῶν θεμελιωτῶν τῶν δύο μεγάλων κοινωνικοοικονομικῶν συστημάτων τοῦ XIX αἰῶνος; Ἀπὸ τῆς φιλοσοφικῆς πλευρᾶς ἔξεταζόμενοι οἱ

1 A. Schatz: Ενθ. ἀν. 2, 40 κλπ. P. Homann: Essai sur la pensée économique contemporaine des Angloaméricains (tr. fr. 1936), σ. 101.

2 «Η μελέτη τῶν ἔργων πολιτικῆς οἰκονομίας τῶν Quesnay, Smith καὶ τῶν μαθητῶν αὐτῶν, δεικνύει ἀληθῶς ὅτι ἐμπνέονται ἀπὸ τὰς ίδεας τῶν συγχρόνων φιλοσόφων». (G. Hasbach: Fondements philosophiques de l'économie politique de Quesnay et Smith, Revue d'Économie Politique. 1893, σ. 747). «Ο Μαρξισμὸς εἶναι τέκνον τοῦ XIX αἰῶνος: αἱ ἀρχαὶ του ἀνάγονται εἰς τὴν ἐποχὴν καθ' ἥν ἡ βασιλεία τῆς νοησιαρχίας... εἶχε φθάσει εἰς τὸ ἀπόγειον διὰ τῆς μεθόδου τῆς 'Ορθολογικῆς σκέψεως». (H. de Man: Ενθ. ἀν. σ. 252).

δημιουργοὶ τοῦ Φιλελευθερισμοῦ καὶ τοῦ Ἐπιστημονικοῦ Σοσιαλισμοῦ, ἐμφανίζονται ως ἐκπρόσωποι τῶν αὐτῶν φιλοσοφικῶν ίδεῶν, — τῶν φιλοσοφικῶν ίδεῶν τῆς ἐποχῆς των, — τὸ δὲ οἰκονομικόν των ἔργον, ως προϊὸν τοῦ φιλοσοφικοῦ συστήματος πού, δημιουργηθὲν κατὰ τὸν XVII αἰῶνα, ἐδέσποσε κατὰ τὸν XVIII καὶ XIX τοιοῦτον: τοῦ Ὁρθολογιστικοῦ.

I

Μετὰ τὴν διὰ τῆς Ἀναγεννήσεως συντελεσθεῖσαν ἀπολύτρωσίν του ἀπὸ τὰ δεσμὰ καὶ τοὺς φραγμοὺς τοῦ Μεσαίωνος¹, τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα ἐστράφη πρὸς τὴν βαθυτέραν καὶ ἀντικειμενικωτέραν μελέτην καὶ ἔρευναν τῆς φύσεως καὶ τῆς ζωῆς. Θεμελίωσις τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν ἐπὶ νέων βάσεων καὶ νέα περὶ κόσμου παράστασις, ἀποτελοῦν τὰς πρώτας κατακτήσεις τῆς νέας πνευματικῆς κινήσεως. Τὸ παλαιὸν γεωκεντρικὸν σύστημα, ποὺ ἐπὶ τόσους ἐδέσποσεν αἰῶνας, ἀπεδεικνύετο πλέον ως ἐσφαλμένον καὶ πεπλανημένον. Οἱ νεώτεροι φυσικοὶ — ὁ Κόπερνικ, ὁ Κέπλερος, ὁ Γαλιλαῖος — καὶ μετέπειτα, ὁ Νεύτων, ἐκ τῆς ἐλευθέρας καὶ ἀνευ προκαταλήψεως μελέτης τῆς φύσεως, εἶχον καταλήξει εἰς νέα ἀποδεδιγμένης ἀκριβείας συμπεράσματα², διὰ τῶν ὅποιων ἔθεσαν τὰς βάσεις τῆς «μηχανικῆς» τοῦ Σύμπαντος, τὸ ὅποιον διέπουν νόμοι μαθηματικοί, αἰώνιοι καὶ ἀναλλοίωτοι, καὶ ἐπὶ τοῦ ὅποιου βασιλεύουν ὁ θεῖος Λόγος καὶ ἡ ἀρμονία³. Ἡ νέα αὕτη περὶ κόσμου παράστασις ἐθεωρήθη ως ἀληθής θρίαμβος τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος: ὅχι μόνον διότι τοῦτο ἥγωνίσθη διὰ τὴν θεμελίωσιν αὐτῆς

¹ Ἡ Ἀναγέννησις ἀρχίζει ως γνωστὸν μὲ τὸν Ἀνθρωπισμὸν (Humanismus), ὁ ὅποιος δὲν «σημαίνει μόνον μίαν φιλολογικὴν τάσιν,... ἀλλὰ ἐπίσης μίαν κατεύθυνσιν ζωῆς χαρακτηριζομένην ἀπὸ τὸ ἐνδιαφέρον ποὺ ἀποδίδεται εἰς τὸ ἀνθρώπινον στοιχεῖον καὶ ως ἀντικείμενον παρατηρήσεώς καὶ ως θεμέλιον δράσεως», — ἐξακολουθεῖ μὲ τὴν Λουθηρανικὴν Μεταρρύθμισιν ἡ ὅποια συνίσταται εἰς «τὴν ἐπέκτασιν εἰς τὸ θρησκευτικὸν πεδίον τῆς ἀρχῆς ποὺ δὲ Ἀνθρωπισμὸς εἶχεν ἐφαρμόσει ἐπὶ ἄλλων πεδίων», — καὶ συμπληρώνεται μὲ τὸν Προτεσταντισμὸν τοῦ Καλβίνου καὶ τοῦ Zwingle, οἱ δόποιοι ἀποκρούουν τὴν Λουθηρανικὴν διάκρισιν «μεταξὺ ἐλευθερίας ἐσωτερικῆς τοῦ προσώπου καὶ τῶν δρίων ποὺ συναντᾶ τοῦτο πρὸς τὰ ἔκτός». (H. Höffding: Ἰστορία τῆς νεωτέρας Φιλοσοφίας, I, 14, 16, 43, 47).

² Πρῶτος δὲ Ἀρχιμήδης, διὰς γράφει δ. Höffding, «δὲ ιδρυτὴς τῆς ὑδροστατικῆς, εἶχεν ἡδη διατυπώσσει ἀπὸ τὸν III π.Χ. αἰῶνος σκέψεις ποὺ ἐνέκλειον τὸ σπέρμα τῆς μηχανικῆς ἀντιλήψεως τῆς φύσεως». (Höffding: Ἑνθ. ἀν. I, 171).

³ L. Bloch: La Philosophie de Newton, 1908, σ. 500, 507 κλπ.

ἐναντίον τοῦ ζυγοῦ καὶ τῶν προλήψεων τῆς Μεσαιωνικῆς θεολογίας· ἀλλὰ καὶ διότι κατίσχυσε πρὸς τοῦτο καὶ αὐτῆς ταύτης τῆς ἀμέσου μαρτυρίας τῶν αἰσθήσεων¹.

Τὴν νέαν περὶ τοῦ Σύμπαντος θεωρίαν, ἡκολούθησε σειρὰ καταπληκτικῶν ἀνακαλύψεων ἐπὶ τοῦ φυσικοῦ καὶ τοῦ μηχανικοῦ πεδίου, αἱ δποῖαι διήνοιξαν εύρυτάτους δρίζοντας εἰς τὴν ἀνθρωπίνην διάνοιαν καὶ φαντασίαν. Ἀποτέλεσμα τοῦ ἐνθουσιασμοῦ καὶ τῆς συγκινήσεως ποὺ εὐλόγως ἐκ τῆς τοιαύτης τεραστίας προόδου τῆς ἐπιστήμης ἐγεννήθησαν, ὑπῆρξεν ἡ ἀπόλυτος ἐμπιστοσύνη καὶ πεποίθησις ἐπὶ τὴν ἀπεριόριστον δύναμιν τοῦ ἀνθρωπίνου νοῦ, τοῦ ἀνθρωπίνου λογικοῦ. Τοῦ λοιποῦ τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα, ἔκθαμβον πρὸ τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς ἐλευθέρας ἐνεργείας του, ἐπιζητεῖ εἰς ἔαυτὸν τὸν κανόνα τῆς ἀληθείας καὶ τῆς γνώσεως, καὶ ἀποτινάσσει τὸν ζυγὸν κάθε ἐκτὸς αὐτοῦ «αύθεντίας» καὶ κάθε ἐκ τῶν ἔξωθεν κηδεμονίας. Ἡ ἀπελευθέρωσίς του ἀπὸ τὰς προλήψεις τῆς θεολογικῆς παραδόσεως καὶ τὰ δεσμὰ τοῦ Σχολαστικισμοῦ, εἶχε πλέον δριστικῶς καὶ διὰ παντὸς συντελεσθῆ.

Αἱ ἐκτεθεῖσαι κατακτήσεις τῆς ἀνθρωπίνης διανοίας ἐπὶ τοῦ πεδίου τῶν φυσικῶν καὶ μηχανικῶν ἐπιστημῶν, μαζὶ μὲ τὴν νέαν νοοτροπίαν ποὺ ἔξ αὐτῶν προέκυψε, δὲν ἥργησαν νὰ ἀσκήσουν βαθυτάτην ἐπιρροὴν καὶ ἐπὶ τῆς φιλοσοφίας. Ἡ τελευταία αὕτη, ἔχει ως γνωστόν, ως σκοπὸν τὴν δημιουργίαν σαφοῦς καὶ συστηματικῆς εἰκόνος περὶ τῆς καθολικῆς πραγματικότητος, ύλικῆς δοσον καὶ πνευματικῆς, γενικῆς συνθετικῆς θεωρίας τόσον περὶ τῶν φαινομένων τῆς φύσεως, δοσον καὶ περὶ τῶν φαινομένων τοῦ πνεύματος. Ἡ κυριαρχοῦσα τότε φιλοσοφία διετέλει κατ' ἀνάγκην ἔξ αὐτοῦ τοῦ λόγου, εἰς στενὸν σύνδεσμον πρὸς τὰς παλαιὰς φυσικὰς ἀντιλήψεις, πρὸς τὴν παλαιὰν περὶ κόσμου παράστασιν: ἐνώπιον κατὰ συνέπειαν, τῆς ριζικῆς ἀνατροπῆς τῶν τελευταίων, εἶχε πλέον ἐπιτακτικὴν τὴν ὑποχρέωσιν νὰ προΐῃ εἰς ἄμεσον καὶ ριζικὴν ἀναθεώρησιν τῶν παραδεδεγμένων φιλοσοφικῶν τῆς βάσεων, καὶ νὰ προέλθῃ εἰς τὴν διαμόρφωσιν νέου συστήματος γενικῶν ἴδεων, νέας κοσμοθεωρίας, πρὸς τὰ νεώτερα τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης δεδομένα προσαρμοζομένης.

¹ «Ἡ νέα περὶ κόσμου παράστασις δὲν ἐπολέμησε μόνον τὰς θρησκευτικὰς προλήψεις: ἐκλόνισεν δύοις τὴν πεποίθησιν πρὸς τὴν ἄμεσον ἀντίληψιν τῶν αἰσθήσεων. Ἡ ἀνθρωπίνη γνώσις ἔμαθε τοιουτοτρόπως δτι τὸ δν δύναται νὰ ἔχῃ καθ' ἔαυτὸν μίαν φύσιν δλως διαφορετικὴν τῆς ἀμέσως παρουσιαζομένης. Εἶναι μάθημα διακρίσεως μεταξὺ ὑποκειμενικῆς ἀντιλήψεως καὶ πραγματικῆς ὑπάρξεως, ποὺ εἶναι μεγάλης σπουδαιότητος διὰ τὴν φιλοσοφίαν— καὶ ίδιας διὰ τὴν δρθιογιστικήν. (H. Hoffding: Ἐνθ. ἀν. 108).

Εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῆς νέας κοσμοθεωρίας, ἡ φιλοσοφία, δπως
ἥτο ἐπόμενον, ἔλαβεν ώς πρότυπον αὐτῆς τὴν νέαν ἐπιστήμην τῆς
φύσεως, ἡ ὅποια τόσας καταπληκτικάς εἶχε σημειώσει ἐπιτυχίας εἰς
τὸν κύκλον τῶν καθαρῶς φυσικῶς φαινομένων. Τὶ δὲ ἥτο ἡ νέα αὕτη
ἐπιστήμη τῆς φύσεως; Ἡτο κατ' οὓσιαν, ἐνα σύνολον ἐπακριβῶν
καὶ ἀπαραθιάστων νόμων διὰ «μαθηματικῶν τύπων» ἀποδιδομένων,
— ἥτο δηλαδὴ εἰς τὴν πραγματικότητα, ἡ «μαθηματικὴ φυσική».
Ἐκ τῆς σημασίας ὅμως ποὺ προσελάμβανε κατ' αὐτὸν τὸν τρό-
πον ἡ μαθηματικὴ ἐπιστήμη διὰ τὴν κατανόησιν τοῦ φυσικοῦ περι-
βάλλοντος, ἥτο λίσταν λογικὸν νὰ δημιουργηθῇ ἡ γενικὴ πεποίθησις
πῶς μόνον τὰ ματικά ἐπιτυγχάνουν τὴν ἀσφαλή γνῶσιν,
ἀφ' οὗ μόνον ταῦτα μᾶς ὑψώνουν εἰς τὴν ἀληθή, εἰς τὴν ἀντικειμε-
νικήν γνῶσιν τῆς φύσεως, — καὶ πῶς μόνη ἡ μαθηματικὴ
στοιχεῖας ἀποτελεῖ τὴν κατάλληλον μέθοδον ἐρεύνης, ἀφ' οὗ μόνον
διὸ αὐτῆς δυνάμεθα νὰ διεισδύσωμεν εἰς τὰ μυστήρια τῆς φύσεως¹.
Τὰ μαθηματικὰ λοιπὸν καὶ τὴν μαθηματικὴν σκέψιν, θὰ λάθῃ κατὰ
λογικὴν συνέπειαν ως γνῶμονα διὰ τὴν ἀνακαίνισιν τῆς ἡ νέα
φιλοσοφικὴ κίνησις. Καὶ θὰ χρησιμοποιήσῃ ταῦτα, καὶ ως μέσον
γνῶσεως καὶ ως μέθοδον ἐρεύνης διὰ τὴν διαμόρφωσιν τῆς νέας
τῆς συνθετικῆς θεωρίας: θὰ τὰ χρησιμοποιήσῃ δὲ κατ' ἀνάγκην
ἕξ ἵσου, καὶ διὰ τὰ φαινόμενα τῆς φύσεως, καὶ διὰ τὰ φαινόμενα
τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος, ἀφ' οὗ διὸ αὐτὴν ὁ ἀνθρωπος ἀποτελεῖ
ἀπλῶς μόριον τοῦ φυσικοῦ κόσμου, τὸ δὲ λογικόν του μετέχει τοῦ
θείου καὶ ἀπείρου Λόγου, δ ὅποιος διέπει ὀλόκληρον τὸ σύμπαν.
Ἐκ τῆς τοιαύτης ἐκ μέρους τῆς φιλοσοφίας χρησιμοποιήσεως τοῦ
μαθηματικοῦ ὄργάνου, ἀποκλειστικοῦ δημιουργήματος τῆς ἀνθρω-
πίνης διανοίας, ως μοναδικοῦ ὀδηγοῦ, ως μοναδικῆς πυξίδος, διὰ
τὴν ἀνεύρεσιν τῆς ἀληθείας καὶ τὴν ἀπόκτησιν τῆς βεβαιότητος, θὰ
προκύψῃ ως ἀποτέλεσμα, ὅχι μόνον ἡ χειραφέτησις αὐτῆς ἀπὸ τὴν
τυραννίαν τῶν δογμάτων τῆς Σχολαστικῆς φιλοσοφίας καὶ τοῦ
πρὸς ταύτην συνδεθέντος Ἀριστοτελισμοῦ, ἀλλὰ καὶ ἡ πρόσδοσις
νέου προσανατολισμοῦ καὶ νέας κατευθύνσεως εἰς τὴν φιλοσοφι-
κὴν σκέψιν, λόγῳ τῆς εἰς αὐτὴν ἐπικρατήσεως, ἀδεσμεύτων πλέον
καὶ αὐτοτελῶν, τῆς ἀνθρωπίνης νοήσεως καὶ τοῦ ἀνθρωπίνου
λογικοῦ.

¹ Μόνον τὰ μαθηματικὰ μᾶς ὑψώνουν μέχρι τῆς ἀληθοῦς γνῶσεως τῆς φύσεως, διότι «τὸ βιβλίον ταύτης μόνον ἡ μαθηματικὴ γλῶσσα εἰναι κατάλληλος νὰ τὸ ἀναγνῶσῃ», ἔλεγεν δ Γαλιλαῖος. (E. Brehier: Histoire de la Philosophie, τ. 11, 11).

Πρώτος δ φιλόσοφος P. Καρτέσιος, ἔθεσε τὸ νέον κριτήριον τῆς ἀληθείας, διὰ τοῦ δποίου κυρίως ἐπραγματοποιήθη ἡ μετάθασις ἐκ τῆς Μεσαιωνικῆς φιλοσοφίας εἰς τὴν νεωτέραν. Δι’ αὐτὸν εἶναι ἀληθές, ὅχι ἐκεῖνο ποὺ ἡ θεολογία ἢ ἄλλη τις ἐπίσημος καὶ ἔξωτερική «ἀύθεντία» θεωροῦν ώς τοιοῦτον: ἀληθές εἶναι μόνον ὅτι ἔμφανίζεται ως σαφὲς καὶ ἐναργές¹. Ἐπειδὴ δὲ τὴν ἐνάργειαν καὶ τὴν σαφήνειαν καθορίζει ἡ ἀνθρωπίνη νόησις, ἐπεται δτι μόνον ἡ τελευταία αὕτη ἀποτελεῖ τὸν τελικὸν καὶ δριστικὸν κριτήν περὶ τῆς ἀληθείας καὶ τῆς πλάνης². Ἡ νόησις θεωρεῖ ώς πρόδηλον καὶ ἐναργές, συνεπῶς καὶ ως ἀληθές, πᾶν δ, τι εἰς τὴν ἀμεσον ἡ μῶν ἐνόρασιν οὔδεμίαν γεννᾷ ἀμφισθήτησιν ἢ ἀμφιθολίαν, — τὰς «ἀπλᾶς φύσεις» κατὰ τὴν ἔκφρασιν τοῦ Γάλλου φιλοσάφου. Δὲν εἶναι δμως μόνον αἱ «ἀπλαῖ φύσεις» αὐτονόητοι καὶ ἐναργεῖς: εἶναι δμοίως καὶ «οἱ δεσμοὶ τῶν ἐν λόγῳ ἀπλῶν φύσεων», οἵτινες εἶναι καὶ αὐτοὶ «ἀπλαῖ φύσεις»³. Κατὰ δύο συνεπῶς τρόπους, ἀποκτᾶται, κατὰ τὴν Καρτεσιανὴν φιλοσοφίαν, ἡ ἀληθής «γνῶσις»: ἀφ’ ἐνδές μέν, διὰ τῆς συλλήψεως τῶν ἀπλῶν φύσεων τῶν πραγμάτων, ἀφ’ ἑτέρου δέ, διὰ τῆς συνδέσεως αὐτῶν πρὸς δ, τι ἔξ αὐτῶν ἀμέσως ἐξαρτᾶται. Ἐκ τῶν δύο τούτων ἐνεργειῶν, ἡ μὲν πρώτη ἐπιτυγχάνεται διὰ τῆς ἀμέσου ἐνοράσεως, — ἡ δὲ δευτέρα συντελεῖται διὰ τοῦ κατὰ παραγωγὴν συλλογισμοῦ, διὰ τοῦ δποίου «ἐννοοῦμεν ἀπαντα τὰ πράγματα ποὺ εἶναι ἡ συνέπεια ὁρισμένων ἀλλων»⁴, καὶ δ δποῖος κατὰ παραγωγὴν συλλογισμός, δὲν εἶναι ἄλλο τίποτε, παρὰ δ νόμος· τῆς αἰτιότητος⁵. Ἀλλὰ ἡ ὁδὸς αὐτῇ τῆς ἀναγωγῆς εἰς τὰ ἀπλά, αὐτοφανῆ καὶ ἀναμ-

¹ «Νὰ μὴ δεχώμεθα οὐδέποτε κανένα πρᾶγμα ως ἀληθές, τὸ δποῖον νὰ μὴ γνωρίζωμεν προφανῶς δτι εἶναι τοιοῦτον». (Descartes: Discours de la Methode, II, 1ère Rgle).

² «Τοῦτο ἀποτελεῖ διὰ τὸ πνεῦμα ἐνα ἔσωτερικὸν νόμον ἐλευθερίας δ δποῖος τὸ ἀπελευθερώνει ἀπὸ κάθε ἔξωτερικὸν κανόνα, ἀπὸ κάθε ἔξωτερικὴν αύθεντίαν. Δὲν πρόκειται νὰ ξεύρωμεν τὶ εἴπεν ὁ Ἀριστοτέλης ἢ ἄλλη τις αύθεντία: φέρομεν ἐντὸς ἡμῶν τὴν αύθεντίαν μας, ἢ δποία εἶναι ἡ συνείδησίς μας... Ἀφήσατε τὰς διανοίας ἐλευθέρας ἀπέναντι τοῦ ἀληθοῦς, καὶ ἀντὶ μιᾶς διανοητικῆς ἀναρχίας, θὰ ἴδητε τὴν τάξιν καὶ τὴν συμφωνίαν νὰ ἐξέρχωνται.... Διότι αἱ διάνοιαι κατὰ βάθος, εἶναι τῆς αὐτῆς φύσεως, καὶ ἡ ἀλήθειας ἀφ’ ἑτέρου, εἶναι ἡ ίδια δι’ δλους». (A. Fouillée: Introduction à la Philosophie de Descartes, 1877, σ. XII).

³ O. Hamelin: Le Système de Descartes. 1911. σ. 88.

⁴ E. Brehier: Histoire de la Philosophie, II, 59.

⁵ E. Bouillier: Histoire et critique de la révolution Cartésienne 1842. σ. 107.

φισθήτητα στοιχεῖα, καὶ μετὰ ταῦτα τῆς ἐξαγωγῆς ἐκ τούτων, μέσῳ τῆς κατὰ παραγωγὴν χωρούσης λογικῆς, ὅλων ἀληθειῶν περισσότερον συνθέτων καὶ ὀλιγώτερον καταφανῶν, εἶναι ἀκριβῶς ἡ ὁδὸς ποὺ ἀκολουθοῦν οἱ γεωμέτραι καὶ οἱ μαθηματικοὶ εἰς τὰ προθλήματα αὐτῶν, — εἶναι ἡ ὁδὸς ποὺ ἡκολούθησεν ὁ ἴδιος ὁ Καρτέσιος εἰς τὰς ἐρεύνας καὶ ἀνακαλύψεις του ἐπὶ τοῦ μαθηματικοῦ καὶ γεωμετρικοῦ πεδίου¹. Τὴν μέθοδον λοιπὸν αὐτήν², ἡ δποία εἰς τὰ μαθηματικὰ εύρισκει τὴν τελειοτέραν καὶ ἰδανικωτέραν της ἐφαρμογὴν³, ὁ Καρτέσιος θὰ ἐφαρμόσῃ καὶ ἐπὶ παντὸς ἀντικειμένου τῆς γνώσεως, — ἀφ' οὗ «ὅλα, κατ' αὐτόν, γίνονται μαθηματικῶς»⁴, — καὶ ἐπὶ πάσης ἐπιστήμης, πρὸς ἀπόκτησιν τῆς ἀληθείας⁵. Τὴν ἴδιαν μέθοδον ὁ Γάλλος φιλόσοφος, θὰ μεταφέρῃ καὶ ἐπὶ τῆς φιλοσοφίας. ‘Η τελευταία αὕτη ἔχει ως σκοπὸν τὴν ἀναζήτησιν τῶν πρώτων αἰτιῶν ἢ ἀρχῶν’ διὰ νὰ καταλήξῃ τις καὶ ἐπὶ αὐτῶν εἰς βεβαιότητα, πρέπει κατ' ἀνάγκην νὰ ἀκολουθήσῃ ὥσαύτως τὴν ὁδὸν τῆς μαθηματικῆς νοήσεως: πρέπει δηλαδὴ νὰ ἀναχωρήσῃ ἐκ σαφοῦς τινός, εὔκρινοῦς καὶ ἀδιασείστου ἐννοίας, καὶ ἐκ ταύτης κατὰ τρόπον πάλιν προφανῆ καὶ ἀναμφισθήτητον, νὰ ἐξαγάγῃ τὴν γνῶσιν ὅλων τῶν πραγμάτων. ‘Ως πρώτην ἀδιάσειστον καὶ ἀναμφισθήτητον, διὰ τῆς μεθόδου ταύτης συλλαμβα-

1 «Ἄλι μικραὶ λογικαὶ ἀλύσσεις, λίσταν ἀπλαῖ καὶ εὔκολοι, τὰς δποίας συνθίζουν νὰ χρησιμοποιοῦν οἱ γεωμέτραι διὰ νὰ φθάσουν εἰς τὰς δυσχερεστάτας ἀποδείξεις των, μοῦ ἕδωκαν τὴν εὔκαιρίαν νὰ φαντασθῶ πώς ὅλα τὰ πράγματα ποὺ ὑποπίπτουν εἰς τὴν ἀνθρωπίνην γνῶσιν ἀλληλοακολουθοῦνται κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον». (Descartes: Discours de la Methode, II, 22).

2 Κυρίως είπεῖν ἡ «μέθοδος» τοῦ Descartes, δὲν εἶναι ἡ διαίσθησις καὶ ἡ παραγωγὴ. ‘Η μέθοδος ὑποδεικνύει «πῶς νὰ χρησιμοποιῶμεν τὴν διαίσθησιν διὰ νὰ μὴ πίπτωμεν εἰς τὴν ἀντίθετον πρὸς τὴν ἀληθείαν πλάνην καὶ πῶς πρέπει νὰ ἐνεργῶμεν τὴν παραγωγὴν διὰ νὰ φθάνωμεν εἰς τὴν ἀληθείαν ὅλων τῶν πραγμάτων». (Descartes: Règles pour la direction de l'Esprit, IV).

3 «Ἡ καλυτέρα πραγματοποίησις τῆς ἴδεωδούς μεθόδου εἶναι κατὰ τὸν Καρτέσιον, τὰ μαθηματικά». (A. Fouillée: Ενθ. ἀν. XVII).

4 Οmnia apud me, mathematice fiunt, γράφει ὁ Καρτέσιος.

5 «(Διὰ τῆς μεθόδου) τολμῶ νὰ εἴπω, δτι δχι μόνον εῦρον τὸν τρόπον νὰ ἱκανοποιήσω ταχέως τὸν ἔαυτόν μου σχετικῶς μὲ ὅλας τὰς δυσκολίας ποὺ συνήθως συναντῶνται εἰς τὴν φιλοσοφίαν, ἀλλὰ καὶ δτι διεπίστωσα μερικοὺς νῷ, μους ποὺ δ θεός ἔχει καθιερώσει κατὰ τοιοῦτον τρόπον εἰς τὴν φύσιν, καὶ τοὺς δποίους ἐνεχάραξε κατὰ τοιοῦτον τρόπον εἰς τὰς ψυχάς μας, ώστε . . . γά μὴ δυνάμεθα νὰ ἀμφιβάλλωμεν ως πρὸς τὸ δτι ἔχουν ἐπακριβῶς παρατηρηθῆ δι' δτι γίνεται εἰς τὸν κόσμον». (Discours κλπ. 4^e part, 37).

νομένην ξννοιαν, δυναμένην νὰ χρησιμεύσῃ ὡς ἀφετηρία ἐξευρέσεως ὅλων ὁσαύτως δναμφιθόλων ὅληθειῶν, ἢ Καρτεσιανή φιλοσοφία παρουσιάζει τὴν ὑπαρξιν τοῦ «ἐγώ», τῆς ἀτομικῆς δηλαδὴ προσωπικότητος¹. Ἐκ ταύτης, διὰ τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ ἔξ ίσου προφανοῦς νόμου τῆς αἰτιότητος, θὰ ἐξαγάγῃ ἀκολούθως τὴν ὑπαρξιν τοῦ Θεοῦ. Καὶ ἐκ τῆς τελευταίας ταύτης ἀφορμωμένη, θὰ θεμελιώσῃ τὴν ὑπαρξιν τῶν φυσικῶν σωμάτων καὶ τῶν ψυχῶν, καθ' ὡς καὶ τὴν διάκρισιν αὐτῶν. Ἐκ τῆς διακρίσεως πάλιν τοῦ σώματος καὶ τῆς ψυχῆς, θὰ δδηγηθῇ εἰς τὸν πλήρη διαχωρισμὸν τῶν «οὖσιῶν» αὐτῶν². Ἡ οὖσία τοῦ πρώτου εἶναι ἡ ἔκτασις, — ἡ οὔσία τῆς θευτέρας εἶναι ἡ σκέψις. Μεταξὺ ἔκτάσεως καὶ σκέψεως, ὑφίσταται ὅχι μόνον θεμελιώδης διαφορά, ὅλλα ἀμοιβαῖος ἀποκλεισμός. Ἐκ τούτου ἀπορρέει, καὶ ἡ ριζική διαστολή τῶν φαινομένων τοῦ κόσμου τῆς φύσεως ἀπὸ τὰ φαινόμενά τοῦ κόσμου τοῦ πνεύματος. Πᾶν δὲ τι συμβαίνει εἰς τὸ Σύμπαν, θὰ ἀνήκῃ ἀποκλειστικῶς καὶ ἀπαραιτήτως, εἴτε εἰς τὸν ξνα, εἴτε εἰς τὸν ὅλλον ἐκ τῶν δύο τούτων κόσμων: τίποτε δὲ δὲν ὑπάρχει ἔκτος ἢ μεταξὺ αὐτῶν, διότι ἀποκλείεται πᾶσα μεταξύ των ἐπαφή καὶ πᾶσα μεταξύ των σχέσις.

Καὶ τὰ μὲν ὄλικὰ ἢ φυσικὰ φαινόμενα, τῶν ὅποιων βασικὴ ιδιότης εἶναι ἡ ἔκτασις, ἐξηγοῦνται καὶ λειτουργοῦν κατὰ τὴν Καρτεσιανήν φιλοσοφίαν, κατὰ τρόπον ἐντελῶς μηχανικόν: ἀπασαι αἱ κινήσεις, ἀπασαι αἱ ἐκδηλώσεις τούτων, τελοῦν ὑπὸ αὐστηροὺς λογικούς καὶ μαθηματικούς νόμους, αἰωνίως καὶ δναλλοιώτως λειτουργοῦντας. "Οχι μόνον δὲ τὰ καθαρῶς φυσικὰ φαινόμενα, ὅλλα καὶ τὰ φαινόμενα τῆς ζωῆς, τὰ βιολογικὰ φαινόμενα, ἀποτελοῦν ἐπίσης καθαρῶς μηχανικὰ φαινόμενα: κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον, δλόκληρος δ φυσικὸς κόσμος, ἀπὸ τῆς δνοργάνου ὅλης μέχρι τῶν ζώων καὶ τοῦ δνθρωπίου· σώματος, παρουσιάζεται ἀπὸ τὸν Καρτέσιον ὡς ξνας «τεράστιος μηχανισμός», ὡς ξνα «ἀπέραντον μαθη-

1 Εἶναι τὸ περίφημον *cogito ergo sum*, δι' οδὸς δ Καρτέσιος ἐκ τῆς ὑπάρξεως τῆς ἀμφιθολίας ἐξάγει τὴν ὑπαρξιν τοῦ σκεπτομένου ὑποκειμένου.

2 «Ἐγνώρισα δτι ἡμην μία οὖσία τῆς ὅποιας ἢ ὑπόστοσις ἢ ἡ φύσις δὲν εἶναι παρὰ ἡ σκέψις, καὶ ἡ ὅποια διὰ νὰ ὑπάρξῃ, δὲν ἔχει δνάγκην ούδενδες δεσμοῦ ἢ ἐξαρτήσεως ἀπὸ ὄλικόν τι πρᾶγμα, εἰς τρόπον διστε αὐτὸν τὸ ἐγώ, δηλαδὴ ἡ ψυχὴ διὰ τῆς δποίας είμαι δτι είμαι, εἶναι ὅλως διαφορετικὴ τοῦ σώματος, καὶ ἀκόμη δτι εἶναι εύχερέστερον νὰ τὴν γνωρίσωμεν ἀπὸ τὸ τελευταῖον, καὶ δτι ἀκόμη ἔδην τοῦτο δὲν ὑπῆρχεν, ἐκείνη δὲν θὰ ἐπαυε νὰ εἶναι δτι εἶναι». (*Discours κλπ. 4ο, 37*).

ματικὸν θεώρημα»¹. Τὰ δὲ πνευματικά φαινόμενα, τῶν δποίων οὐσιῶδες γνώρισμα εἶναι ἡ σκέψις, λειτουργοῦν καὶ ἐκδηλοῦνται, κατὰ τρόπον αὐτόνομον καὶ δλως ἀνεξάρτητον τῶν φυσικῶν φαινομένων, — ἀφ' οὗ ἔκαστον ἐκ τῶν τελευταίων τούτων, παράγεται καὶ ἔξηγεῖται ἀποκλειστικῶς ἐξ ὅλων φυσικῶν φαινομένων, ὅπως πάλιν καὶ ἔκαστον ἐκ τῶν πνευματικῶν φαινομένων, προκαλεῖται καὶ ἔρμηνεύεται πάντοτε ἀπὸ ὅλα πνευματικά φαινόμενα. Εἰς τὰ πνευματικά φαινόμενα, ὁ Καρτέσιος περιλαμβάνει, συγχέων προφανῶς πρὸς ταῦτα, καὶ τὰ ψυχολογικά φαινόμενα ποὺ ἔχουν σχέσιν μὲ τὴν βούλησιν καὶ τὸ συναίσθημα. Ἡ σύγχυσις αὕτη ἔξηγεῖται, ἐν πρώτοις μέν, ἐκ τοῦ ὅτι δέχεται μίαν καὶ τὴν αὐτὴν δι' ἀμφότερα οὐσίαν, ἐπειτα δέ, ἐκ τοῦ ὅτι θεωρεῖ τὸ βούλητικὸν ὡς ἀπλοῦν ἀξάρτημα τῆς νοήσεως, τοῦ κυριωτέρου τῶν πνευματικῶν φαινομένων. Τῷ διντὶ ἡ βούλησις διὰ τὸν Καρτέσιον, εἶναι στενώτατα συνδεδεμένη μὲ τὴν γνῶσιν: δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ θέλωμεν παρὰ τὸ ἀληθές, ἐφ' ὅσον ἐννοεῖται τὸ γνωρίζομεν. Καὶ ἐπειδὴ ἡ νόησις ἀποτελεῖ τὸ μοναδικὸν μέσον γνώσεως τοῦ ἀληθοῦς², ἐπεται δι τὴν αὐτὴν εἶναι ἔκείνη ποὺ χαράσσει τὸν δρόμον ποὺ ἀκολουθεῖ ἡ βούλησις. Ἀνάγων δμως τοιουτοτρόπως ὁ Καρτέσιος τὴν βούλησιν εἰς τὴν γνῶσιν, κατ' ἀνάγκην ὑποτάσσει ὅχι μόνον τὰ πνευματικά, ὅλα καὶ γενικῶς τὰ ψυχικά φαινόμενα εἰς τὴν νόησιν καὶ εἰς τοὺς νόμους της, ἡ δποία κατόπιν τούτου ἀποθαίνει ἡ μοναδικὴ πηγὴ διαφωτίσεως τοῦ ἀνθρώπου, καθ' ᾧς καὶ ὁ κύριος καθοδηγητὴς τῆς ἡθικῆς του συνειδήσεως³.

Ἐν τούτοις ὁ Καρτέσιος, παρὰ τὴν ριζικὴν διάκρισιν ποὺ καθιέρωσε μεταξύ φυσικῶν καὶ πνευματικῶν φαινομένων, μεταξύ ἐκτεταμένης καὶ σκεπτομένης οὐσίας, εύρεθη ἡναγκασμένος νὰ ἀναγνωρίσῃ τελικῶς μίαν ἀμοιβαίαν μεταξύ αὐτῶν ἐπίδρασιν, διὰ νὰ ἔξηγήσῃ μέσῳ ταύτης τὴν μεταξύ τοῦ σώματος καὶ τῆς ψυχῆς διαπιστουμένην παρὰ τῆς ἀμέσου ἐμπειρίας ἀρμονίαν⁴. Ἡ ἔξη-

¹ A. Fouillée: Ἐνθ. ἀν. XXXVIII.

² O. Hamelin: Ἐνθ. ἀν. 65.

³ «Ἡ βούλησις, ἡμῶν ἐπειδὴ δὲν φέρεται νὰ ἀκολουθῇ ἡ νὰ ἀποφεύγῃ κάθε πρᾶγμα, παρὰ ἐφ' ὅσον ἡ νόησίς μας τῆς τὸ παριστᾶ ὡς καλὸν ἢ κακόν, ἀρκεῖ νὰ κρίνῃ κανεὶς δρθῶς διὰ νὰ πράττῃ καλῶς, καὶ νὰ κρίνῃ τὸ δυνατῶς καλύτερον διὰ πράττῃ ὀμοίως τὸ καλύτερον, δηλαδὴ διὰ νὰ ἀποκτήσῃ δλας τὰς ἀρετάς». (Descartes: Discours, III).

⁴ «Αἱ σχέσεις (μεταξύ ψυχῆς καὶ σώματος) ἀποθαίνουν ἀκατανόητοι, καὶ ὁ Καρτέσιος ὁ ἴδιος τὸ δμολογεῖ... Φιλοσοφικῶς, λέγει, εἶναι ἀδύνατον γὰρ σκεφθῆ κανεὶς ουγχρόνως τὴν διαφορὰν καὶ τὸν σύνδεσμον μεταξύ τῆς ψυχῆς.

γησις δύμως ἀύτή, μετά τὴν ἄσυσσον ποὺ παρενεθλήθη μεταξὺ τῶν δύο κόσμων, δὲν εἶναι καθόλου ἵκανοποιητική, ὅπως ἄλλως τε καὶ δὸς ὁ εἰσηγητής της ἀναγνωρίζει. Καὶ οἱ μὲν μαθηταὶ καὶ οἱ συνεχισταὶ τοῦ Γάλλου φιλοσόφου, θὰ προσπαθήσουν, ὅπως κατωτέρω θὰ εἴπωμεν, μὲν ἄλλας θεωρίας νὰ ἔρμηνεύσουν τὴν ταύτοχρονον διάκρισιν καὶ δρμονίαν τῆς ὕλης καὶ τοῦ πνεύματος, τοῦ σώματος καὶ τῆς ψυχῆς. "Οσοι δύμως μελετοῦν μὲν ἀντικειμενικότητα τὴν Καρτεσιανήν φιλοσοφίαν, καταλήγουν εἰς συμπεράσματα ἐπὶ τῶν σχέσεων τῶν φυσικῶν καὶ τῶν πνευματικῶν φαινομένων, ποὺ εἶναι ἀσυμφίσαστα μὲν τὴν ριζικὴν διάκρισιν τῆς υλῆς καὶ τοῦ πνεύματος, ἢ ὅποια ἐν τούτοις ἀποτελεῖ ἔνα ἀπὸ τὰ θεμελιώδη δόγματα τῆς Καρτεσιανῆς φιλοσοφίας: καὶ τῷ ὅντι ὁ Καρτέσιος, ὃν καὶ διέστειλε σαφῶς τὴν οὐσίαν τῶν φαινομένων τῆς ὕλης ἀπὸ τὴν οὐσίαν τῶν φαινομένων τοῦ πνεύματος, ἐν τούτοις ἐπειδή, ἀφ' ἐνδος μὲν τὰ φυσικὰ φαινόμενα ὑπῆγαγεν ὑπὸ μηχανικούς ἢ μαθηματικούς νόμους καὶ τὰ πνευματικὰ φαινόμενα ὑπὸ τοὺς νόμους τῆς νοήσεως, ἀφ' ἑτέρου δέ, τὰ μαθηματικὰ ἐν γένει «ἀνήγαγε τελικῶς εἰς τὴν λογικὴν καὶ ἐπομένως εἰς τοὺς νόμους τῆς νοήσεως»¹, κατ' ἀνάγκην, λόγῳ τῆς οὐσιαστικῆς ταύτης συνταυτίσεως τῶν μαθηματικῶν νόμων καὶ τῶν λογικῶν τοιούτων, κατέληξε πραγματικῶς νὰ ἔμφανίσῃ τὰ φυσικὰ καὶ τὰ πνευματικὰ φαινόμενα, — τὰς δύο ταύτας κατ' οὐσίαν διακεκριμένας κατηγορίας φαινομένων — ὡς τελοῦντα ὑπὸ τοὺς ίδίους μαθηματικούς, αἰωνίους καὶ ἀκάμπτους νόμους². Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον, ἡ ἀφηρημένη «κατ' οὐσίαν» διάκρισις τῶν δύο τάξεων φαινομένων, δὲν ἔμποδισε καθόλου τὴν πλήρη καὶ πραγματικὴν ἀπὸ ἀπόψεως ἐκδηλώσεων καὶ λειτουργίας ἔξομοιώσιν αὐτῶν. "Οτι δὲ τοιοῦτον εἶναι τὸ ἀληθὲς συμπέρασμα τῆς Καρτεσιανῆς φιλοσοφίας, καταφαίνεται νομίζομεν σαφῶς, πρῶτον μὲν ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἀντίληψιν τοῦ Γάλλου φιλοσόφου κατὰ τὴν δόποιαν, ἐπὶ «τῶν πνευματικῶν πραγμάτων», ἐπειδή «εἶναι συντεθειμένα ὅπως καὶ τὰ μαθηματικὰ πράγματα, ἐξ ἀπλῶν φύσεων», «ὁ τρόπος τῆς συνθέσεως αὐτῶν δύναται νὰ παρασταθῇ διὰ μαθηματικῶν συμβόλων»³ — ἐπειτα δέ, ἀπὸ τὴν πεποίθησιν ποὺ εἶχε

καὶ τοῦ σώματος. Μόνον μία ἔμπειρα ἀσφαλής καὶ προφανής μᾶς τὸ μανθάνει κάθε ημέραν». (H. Höffding: Ἐνθ. ἀν. I, 247).

1 A. Fouillée: Ἐνθ. ἀν. XVII.

2 'Ο Descartes καίτοι δὲν ἔθεμελίωσε τὴν «φυσικὴν τῆς ψυχῆς», οὐχ' ἦτοι δύμως, «ἐτοποθέτησε τὴν ψυχολογίαν εἰς τὴν φυσικήν». (O. Hamelin: Ἐνθ. ἀν. 344 - 6).

3 O. Hamelin: Ἐνθ. ἀν. 44.

πώς ή «μέθοδος» αύτοῦ¹ ἐφαρμόζεται «ὅχι μόνον εἰς τὰ μαθηματικὰ πράγματα, ὅχι μόνον εἰς τὰ φυσικά, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰ πνευματικὰ τοιαῦτα»². "Αλλως τε ὁ Καρτέσιος, διὰ τῆς ἀναγωγῆς τῶν μαθηματικῶν εἰς τὴν λογικὴν καὶ τοὺς νόμους της, προεκάλεσεν, ὅπως ὁ ἕδιος διακηρύσσει, τὴν ἐνοποίησιν ὅλων τῶν ἐπιστημῶν καὶ τὴν ἐνότητα τῆς ἀνθρωπίνης γνώσεως. «Ἄλι ἐπιστήμαι ὅλαι μαζί, γράφει εἰς ἔνα του βιβλίον, δὲν εἶναι ἄλλο τι, παρὰ ἡ ἀνθρωπίνη νόησις, ἡ ὅποια μένει μία πάντοτε καὶ ἡ ἴδια»³. Κατ' ἀκολουθίαν δι' αὐτόν, μία μέθοδος ἐφαρμόζεται καὶ μία ἐπιστήμη ὑπάρχει, τόσον διὰ τὰ φυσικά, ὃσον καὶ διὰ τὰ ψυχολογικὰ φαινόμενα. 'Αμφότερα ταῦτα, παρὰ τὴν κατ' οὖσίαν διαφοράν των, ὡς πρὸς τὰς ἐκδηλώσεις των καὶ ὡς πρὸς τὴν λειτουργίαν των, διέπονται πάντοτε ἀπὸ τοὺς ἴδιους νόμους: ἀπὸ τοὺς μηχανικούς, μαθηματικούς καὶ ἀναλλοιώτους νόμους τούς διποίους συλλαμβάνει ἡ νόησις καὶ τὸ λογικόν.

ΕΡΓΑΣΙΑ ΠΡΟΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗΣ ΚΕΛΕΥΣΙΟΥ ΔΙΕΘΝΗΣ ΤΕΧΝΗΣ

"Η «πραγματικὴ ἀλληλεπίδρασις», διὰ τῆς ὅποιας ὁ Καρτέσιος προσεπάθησε νὰ ἔξηγήσῃ τὴν παρὰ τῆς ἀμέσου ἐμπειρίας διαπιστουμένην ἀρμονίαν σχέσεων μεταξὺ τῶν κατ' οὖσίαν διαφορετικῶν φαινομένων τοῦ σώματος καὶ τῆς ψυχῆς, ἐθεωρήθη ὡς ὅλως ἀνεπαρκής ἀπὸ τοὺς φιλοσόφους, οἱ διποῖοι κατὰ τὸν XVII αἰῶνα ἡκολούθησαν τὴν δδὸν ποὺ διήνοιξεν εἰς τὴν φιλοσοφίαν ὁ Θεμελιωτὴς τοῦ Ὁρθολογισμοῦ. "Οσοι ἔξ αὐτῶν ἀπεδέχθησαν τὴν Καρτεσιανήν «δυαρχίαν», ἐπεχείρησαν δι' ἄλλων θεωριῶν νὰ ἔρμηνεύσουν τὰς σχέσεις. καὶ τὴν ἐπενέργειαν τοῦ σώματος καὶ τῆς ψυχῆς.

Μεταξὺ τούτων ὁ φιλόσοφος Malebranche, ὁ διποῖος, ὑπὸ τὴν ἐπιρροὴν τοῦ Καρτεσίου, εἶχεν υἱοθετήσει τὴν «ἐνάργειαν» ὡς τὸ κριτήριον τῆς ἀληθείας⁴, εἶχεν ἐπιδοκιμάσει τὸν ριζικὸν διαχωρισμὸν τῶν οὖσιῶν τῆς ὕλης καὶ τοῦ πνεύματος, καὶ εἶχεν ἀναγνωρίσει τὸ λογικὸν καὶ τοὺς νόμους του «ὡς ἔκφρασιν τῆς θείας σοφίας καὶ ὡς ἀμετάθλητον ὅπως ἡ τελευταία αὕτη»⁵, ἀπέκρου-

1 'Η μέθοδος του ὡς γνωστὸν «συνεχέετο περίπου πρὸς τὰ μαθηματικά».

2 O. Hamelin: ἔνθ. ἀν. 43.

3 «Ἄρτην τὴν στιγμὴν ὁ Καρτέσιος ἔσχε τὴν ίδεαν τῆς ἐνότητος τῆς γνώσεως». (Hamelin: ἔνθ. ἀν.).

4 «Οὐδέποτε νὰ παρέχωμεν ὀλοκληρωτικὴν συγκατάθεσιν παρὰ εἰς τὰς προτάσεις ποὺ φαίνονται τόσον προφανῶς ἀληθεῖς, ὥστε νὰ μὴ εἶναι δυνατὸν νὰ τοὺς τὴν ἀρνηθῆ κανεῖς, χωρὶς νὰ αἰσθανθῆ ἔξωτερικὴν λύπην καὶ μυστικὸν ψύχον τοῦ λογικοῦ». (Malebranche: *Traité de Morale*, 39).

5 Malebranche: ἔνθ. ἀν. 45.

σεν ώς «ἀκατανόητον» τὴν Καρτεσιανήν ἀλληλεγγύην τοῦ σώματος καὶ τῆς ψυχῆς. Δι' αὐτόν, οὕτε ἡ ψυχὴ δύναται νὰ κινήσῃ τὸ σῶμα, οὕτε τὸ σῶμα τὴν ψυχήν¹, ἀφ' οὗ πρόκειται περὶ οὐσιῶν παθητικῶν, δπως καὶ ὁ ἴδιος ὁ Καρτέσιος δμολογεῖ². Ἐν τούτοις τὸ πᾶν λαμβάνει χώραν εἰς τὸν κόσμον, ώς ὅν νὰ ὑπῆρχε συνεχῆς ἀλληλενέργεια καὶ ἀδιάκοπος ἀλληλεπίδρασις μεταξὺ τῶν ἐν λόγῳ δύο οὐσιῶν. Ἡ αἰτία τοῦ φαινομένου τούτου διὰ τὸν Male-branche, πρέπει ν' ἀναζητηθῇ, ὃχι εἰς αὐτὰς ταύτας τὰς οὐσίας, ἀλλὰ εἰς κάτι ἄλλο ὑπέρτερον αὐτῶν: εἰς τὸν Θεόν. Ὁ Θεός, διὰ τῆς συνεχοῦς του ἐπεμβάσεως, ἀποτελεῖ τὴν ἀληθῆ, τὴν πραγματικὴν αἰτίαν τῆς ἀντιστοιχίας καὶ τῆς ἐναρμονίσεως τῶν κινήσεων καὶ τῶν ἐνεργειῶν τῶν δύο διακεκριμένων οὐσιῶν: αἱ τελευταῖαι αὗται, δὲν συνιστοῦν παρὰ τὰς «εὔκαιρικὰς αἰτίας» — δηλαδὴ τὰς περιστάσεις ἐπ' εὖ καὶ ρίᾳ τῶν δποίων ἡ ἀληθῆς αἰτία εἰσέρχεται εἰς δρᾶσιν³. Ἐν τούτοις ὅς μὴ νομισθῇ δτὶ ἡ θεία ἐπέμβασις

1 «Ἡ ψυχὴ εἶναι ἥνωμένη μὲ τὸ σῶμα, ἀλλὰ δὲν δύναται νὰ ἐπιδράσῃ ἐπ' αὐτοῦ, δὲν δύναται νὰ τὸ κινήσῃ... Ἡ ψυχὴ δὲν ἐπενεργεῖ ἐπὶ τοῦ σώματος καὶ ἀκόμη περισσότερον τὸ σῶμα δὲν ἐνεργεῖ ἐπὶ τῆς ψυχῆς... Ἐπειδὴ δλαι αἱ οὐσίαι εἶναι παθητικαί, δὲν δύνανται οὕτε νὰ ἐπικοινωνήσουν μεταξύ των, οὕτε νὰ ἐπιδράσουν αἱ μὲν ἐπὶ τῶν δέ, κατὰ ξνα οἰονδήποτε τρόπον. Ἐν τούτοις εἶναι βέβαιον, δτὶ δλαι τὰ πράγματα λαμβάνουν χώραν εἰς τὸν κόσμον ώς ἔστιν νὰ ὑπῆρχε μία ἀμοιβαία ἐπίδρασις μεταξὺ τῶν οὐσιῶν ποὺ τὸ ἀποτέλοῦν». (F. Bouillier: Ἑνθ. ἀν. 260-1).

2 Ὁ Καρτέσιος δρίζει τὴν οὐσίαν ώς «πρᾶγμα τὸ δποῖον δὲν ἔχει ἀνάγκην παρὰ ἑαυτοῦ διὰ νὰ ὑπάρχῃ». Διὰ νὰ ἀποφύγῃ δμως τὰς λογικὰς συνεπίας τοῦ δρισμοῦ αὐτοῦ, σπεύδει νὰ προσθέσῃ: «Κυρίως εἰπεῖν, δὲν ὑπάρχει παρὰ δ Θεός ποὺ εἶναι τοιοῦτος, καὶ δὲν ὑφίσταται κανὲν πρᾶγμα πλασθὲν ποὺ νὰ μπαρῇ νὰ ὑπάρχῃ ξστα· καὶ μίαν στιγμὴν χωρὶς νὰ διατηρῆται καὶ νὰ ὑποστηρίζεται παρ' ἔκείνου». Ἀλλὰ ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει αἱ οὐσίαι, ἐκ τῶν δποίων συνίσταται δ κόσμος, τί γίνονται; «Ο Descartes πρὸς ἔξιδον ἐκ τοῦ ἀδιεξόδου, καταλήγει νὰ ἀποδεχθῇ δύο εἰδῶν οὐσίας, ὑποστηρίζων δτὶ «ἡ λέξις οὐσία δὲν ἔχει τὴν αὐτὴν ἔννοιαν ἀπέναντι τὸν Θεόν καὶ τῶν πλασμάτων». Ὅπάρχει δηλαδὴ ἐν πρώτοις, δ Θεός, δ δποῖος δὲν ἔχει ἀνάγκην παρὰ ἑαυτοῦ διὰ νὰ ὑπάρχῃ, — καὶ ὑπάρχουν ἀκόμη καὶ ωρισμένα δντα «τὰ δποῖα καίτοι ἔξαρτωμενα ἀπὸ τὸν Θεόν, ἐν τούτοις δὲν ἔξαρτῶνται ἀπὸ δλαι δντα διὰ τὴν ἴδιαν τῶν ὑπαρξιν» — δπως λ. χ. ἡ ψυχή. — Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον δ Καρτέσιος ἐνδιμισεν δτὶ ἀπέφυγε τὸν σκόπελον ποὺ ἐδημιούργει δ ὀρισμός του περὶ τῆς οὐσίας: τὸν ἰδρισμὸν δμως αὐτὸν θὰ υιοθετήσῃ κατὰ γράμμα δ Σπινδζα διὰ νὰ ἔξαγάγῃ δλαις τὰς λογικὰς τούτου συνεπείας.

3 «Ὁ Θεός δὲν μεταδίδει τὴν δύναμίν του εἰς τὰ πλάσματα, παρὰ διὰ τῆς καθιερώσεως τῶν εὔκαιρικῶν αἰτιῶν πρὸς παραγωγὴν ωρισμένων ἀποτελεσμάτων, ἐν συνεπείᾳ πρὸς τοὺς νόμους οὓς δημιουργεῖ πρὸς ἐκτέλεσιν τῶν σχεδίων του, κατὰ τρόπον σταθερὸν καὶ δμοιόμορφον, καὶ διὰ τῶν δδῶν τῶν ἀπλου-

ἀσκεῖται κατὰ τρόπον αὐθαίρετον, ίδιότροπον ἢ ἄτακτον: ἀντιθέτως πᾶσαι αἱ ἐνέργειαι τοῦ Θεοῦ ἐκδηλοῦνται πάντοτε κατὰ αἰωνίους, σταθερούς καὶ ἀναλλοιώτους νόμους¹. Αἱ «εὔκαιρικαὶ αἰτίαι» ἐπομένως, συνδέονται ἀρρήκτως πρὸς τὴν ἔννοιαν τῶν καθολικῶν, ἀρμονικῶν καὶ ἀπαράθιάστων νόμων, οἱ δποῖοι καθορίζουν μὲ αὐστηρὰν αἰτιοκρατίαν τὴν σειρὰν τῶν γεγονότων². Οἱ νόμοι οὗτοι, ἔκφρασις τῆς θείας δυνάμεως, ὑφίστανται ἐξ ίσου διὰ τὸ σῶμα καὶ διὰ τὴν ψυχήν: χάρις εἰς αὐτοὺς δημιουργεῖται ἀνάλογος κατάστασις καὶ εἰς τὸ μὲν καὶ εἰς τὴν δέ, καὶ μέσω αὐτῶν ἐπομένως ἐξηγεῖται ἡ μεταξὺ τῶν ἐν λόγῳ δύο οὖσιῶν ἐκδηλουμένη ἀρμονία σχέσεων καὶ ἐνεργειῶν. Τοιαύτη εἶναι εἰς γενικὰς γραμμάς, ἡ θεωρία τῶν «εὔκαιρικῶν αἰτιῶν» ποὺ ἀνέπτυξεν ὁ Malebranche, εἰς ἀντικατάστασιν τῆς θεωρίας τῆς «πραγματικῆς ἀληθεπιδράσεως» τοῦ Καρτεσίου. Οὐχ ἥττον ὅμως καὶ ἡ θεωρία αὕτη, εἶναι προφανές, δτι, ἐνῷ προϋποθέτει τὸν αὐστηρὸν διαχωρισμὸν τῆς ὕλης καὶ τοῦ πνεύματος, καταλήγει τελικῶς καὶ πραγματικῶς εἰς τὴν ὑπαγωγὴν τῆς πορείας καὶ τῶν ἐκδηλώσεών των ὑπὸ τοὺς ίδίους αἰωνίους, μαθηματικούς, διὰ τοῦ λογικοῦ συλαμβανομένους νόμους, ἐξ αἰτίας τῶν δποίων τὰ φυσικὰ καὶ τὰ πνευματικὰ φαινόμενα, καίτοι ἀνεξαρτήτως καὶ αὐτονόμως λειτουργοῦντα, εἰς τὴν πρᾶξιν ἐναρμονίζονται καὶ συσχετίζονται.

Ομοίως ὁ φιλόσοφος B. Spinoza, ὁ δποῖος εἶχεν ἐπίσης παραλάβει ἀπὸ τὸν Καρτέσιον τὸ λογικὸν κριτήριον τῆς ἀληθείας, καθ' ὃς καὶ τὴν ἀναγνώρισιν τῆς εἰς τὴν πραγματικότητα διακρίσεως τῆς ὕλης καὶ τοῦ πνεύματος³, ἐπεζήτησε διὰ νέας ίδικῆς τοῦ θεωρίας τὴν ἐξήγησιν τῆς μεταξὺ τῶν τελευταίων τούτων σχέσεως. Βεβαίως δ 'Ιουδαῖος φιλόσοφος, ὡς ἀναχωρήσας ἀπὸ τὸν Καρτεσιανὸν δρισμὸν περὶ οὐσίας, εἶχε καταλήξει, κατὰ αὐστηρὸν λογικὴν ἀληθουχίαν, εἰς τὸν πανθεϊσμόν⁴: δηλαδὴ εἰς τὴν ἀντίληψιν περὶ

στέρων καὶ τῶν πλέον ἀξιῶν τῶν ἄλλων του κατηγορημάτων». (Malebranche: 5^e Meditation Metaphysique).

1 «Οτι ὁ Θεὸς κάμνει εἰς τὸν κόσμον, τὸ κάμνει διὰ θελήσεων σταθερῶν καὶ γενικῶν καὶ δχι διὰ θελήσεων μερικῶν». (F. Brouilliier: Ενθ. ἀν. 250). «Ἡ ἔννοια τῆς εὔκαιρικῆς αἰτίας συνδέεται στενώτατα εἰς τὸν Malebranche μὲ τὴν ἔννοιαν τοῦ νόμου». (E. Brehier: Ενθ. ἀν. II, 215).

2 F. Brouilliier: Εν. ἀν. 262.

3 «Ἐννοοῦμεν τὴν εἰς τὴν αἰσθητὴν πραγματικότητα διάκρισιν τῶν δύο «κατηγορημάτων»— διότι ἀπὸ ἀπόψεως οὐσίας ἀποτελοῦν ἐν καὶ τὸ αὐτό.

4 «Ο Σπινόζα ἀναχωρεῖ ἀπὸ τὸν Καρτεσιανὸν δρισμὸν περὶ οὐσίας: οὐσίας εἶναι δτι ὑφίσταται ἀφ' ἔαυτοῦ. «Ἄλλα ἐάν ἡ οὐσία εἶναι δτι ὑφίσταται ἀφ' ἔαυτοῦ, τότε τὰ δντα ποὺ ὑφίστανται ἀφ' ἔαυτῶν εἶναι αἱ μόναι οὐσίαι. Ε. Εάν δὲ

τοῦ Θεοῦ ως τῆς μοναδικῆς, ἀπείρου καὶ ἀνιαιρέτου οὐσίας, ἐκ τῆς ὁποίας προκύπτουν καὶ προέρχονται ως ἀπλοὶ «τρόποι», ως ἀπλᾶ «κατηγορήματα» αὐτῆς, ὅλα τὰ ὄντα καὶ ὅλα τὰ φαινόμενα τοῦ Σύμπαντος· κατ' ἀκολουθίαν δι' αὐτόν, ως ἀποδεχόμενον τὴν ταυτότητα τῆς οὐσίας τοῦ σώματος καὶ τῆς ψυχῆς, δὲν θὰ ἔπειπε κατ' ἀρχὴν νὰ ὑπάρχῃ ζῆτημα διακρίσεως μεταξὺ τῶν ἐν λόγῳ δύο φαινομένων: οὐχ ἦτον δμως, ἐπειδὴ εἶχεν ὑποστηρίξει ταυτοχρόνως, ὅτι ἡ θεία οὐσία δὲν γίνεται ἀντιληπτὴ παρὰ μόνον ὑπὸ τὴν μορφὴν τῶν δύο «κατηγορημάτων» τῆς — τῆς ὅλης καὶ τοῦ πνεύματος, — κατ' ἀνάγκην ἥχθη εἰς τὴν ἀναγνώρισιν εἰς τὴν πραγματικότητα τοῦ αὐστηροῦ καὶ ἀπολύτου διαχωρισμοῦ τῶν εἰς ἔκατερον τῶν ἐν λόγῳ κατηγορημάτων ἀναγομένων φαινομένων. Ἀναμφιθόλως ἡ διάκρισις αὐτὴ δὲν ὑφίσταται «κατ' οὐσίαν»¹, — ἀλλὰ «κατ' ἔμπειρίαν»: εἶναι δμως πραγματικὴ καὶ ἀκατάλυτος διάτον ἀνθρωπον. Διὰ τὸν Σπινόζα συνεπείᾳ τούτου, δοκός τῶν ὄλικῶν ἡ φυσικῶν φαινομένων εἶναι δλῶς διαφορετικὸς ἀπὸ τὸν κόσμον τῶν πνευματικῶν φαινομένων, μεταξὺ τῶν ὁποίων συμπεριλαμβάνονται καὶ δλα τὰ ψυχολογικὰ φαινόμενα. Ὁ καθένας ἔξ, αὐτῶν λειτουργεῖ αὐτονόμως καὶ ἀσχέτως πρὸς τὸν ἄλλον, ἀνευ οἰασδήποτε ἐπαφῆς, ἀνευ οἰασδήποτε ἐπενεργείας, ὑπὸ τὸ κράτος τῶν ίδικῶν του νόμων². Καὶ οἱ μὲν νόμοι τοῦ πρώτου κόσμου, εἶναι οἱ νόμοι τῆς κινήσεως· τοῦ δὲ δευτέρου, εἶναι οἱ νόμοι τοῦ συνειρμοῦ τῶν ίδεῶν: ἀμφότεροι δμως οἱ νόμοι οὗτοι, κατ' οὐσίαν δὲν ἀποτελοῦν, παρὰ ἔνα καὶ μοναδικὸν νόμον, ἡ μᾶλλον τὰς «δύο δψεις» τοῦ αὐτοῦ νόμου τῆς αἰτιότητος, νόμου αἰωνίου, ἀναλλοιώτου, μαθηματικοῦ καὶ λογικοῦ³. Κατόπιν τούτου, διὰ τὸν Ἰουδαῖον

τοιαύτη εἶναι ἡ φύσις τῆς οὐσίας, εἶναι ἀδύνατον νὰ ἐννοήσωμεν ὅτι ὑπάρχουν πολλαὶ τοιαῦται εἰς τὸν κόσμον». Ὅπάρχει λοιπὸν μία καὶ μόνη οὐσία παντὸς ὅτι ὑπάρχει: καὶ ἡ ἀπειρος αὐτὴ οὐσία εἶναι δο Θεός. (F. Bouillier: Ἑνθ. ἀν. 206).

1 Ὡπως διὰ τὸν Καρτέσιον.

2 «Ἐφ' ὅσον τὰ πράγματα, γράφει δο Σπινόζα, θεωροῦνται ως πνευματικὰ φαινόμενα διφείλομεν νὰ ἔξηγῶμεν τὴν τάξιν τῆς φύσεως ἡ τὴν σχέσιν αἵτιας πρὸς ἀποτέλεσμα διὰ μόνου τοῦ κατηγορήματος τοῦ πνεύματος: Ἐφ' ὅσον δμως τὰ θεωροῦμεν ως ύλικὰ φαινόμενα, δλόκληρος ἡ τάξις τῆς φύσεως πρέπει νὰ ἔξηγήται διὰ μόνου τοῦ κατηγορήματος τῆς ἐκτάσεως». «Δὲν δυνάμεθα συνεπῶς νὰ ἔξηγήσωμεν τὴν πνευματικὴν πλευράν τῆς ὑπάρξεως διὰ τῆς ύλικῆς πλευρᾶς, οὕτε τὴν ύλικὴν πλευράν διὰ τῆς πνευματικῆς, διότι ἡ αἵτια καὶ τὸ ἀποτέλεσμα πρέπει νὰ εἶναι τοῦ αὐτοῦ εἶδους». (Ethique, X, 4 - 5).

3 «Ο Σπινόζα καθιέρωσε τὴν καθαρῶς μηχανικὴν ἀντίληψιν τῆς φύσεως ως τὴν μόνην ἐπιστημονικήν... θέτει τὰς μηχανικὰς ἀρχὰς ως αἰωνίας ἀλη-

φιλόσοφον, «εἰς τὴν τάξιν καὶ ἀκολουθίαν τῶν ιδεῶν ἡμῶν, ἀντιστοιχεῖ ἡ αὐτὴ τάξις καὶ ἀκολουθία τῶν ἐκτὸς ἡμῶν πραγμάτων»¹, — κατόπιν τούτου δι' αὐτὸν «τὸ πᾶν ἐντὸς τοῦ ἀνθρώπου καθ' ὃς καὶ ἐκτὸς αὐτοῦ, ἔξηγεῖται διὰ τῶν ιδίων γενικῶν καὶ ἀναγκαίων νόμων»², — κατόπιν τούτου τέλος δι' αὐτὸν, ἡ ψλη καὶ τὸ πνεῦμα, τὸ σῶμα καὶ ἡ ψυχή, καίτοι κινούμενα αὐτονόμως καὶ ἀνεξαρτήτως, δίνευ οὐδεμιᾶς μεταξύ των σχέσεως, δίνευ οὐδεμιᾶς μεταξύ των ἐπαφῆς, ἐν τούτοις κινούμεναι ἀντιστοίχως καὶ ἐκ παραλλήλου — καὶ συνεπῶς ἀρμονικῶς: εἶναι ἡ θεωρία τοῦ παραλληλισμοῦ, τὴν διποίαν προτείνει δὲ Σπινόζα ἀντὶ τῆς Καρτεσιανῆς, διὰ τὴν ἔξηγησιν τῶν σχέσεων τῆς ψλης καὶ τοῦ πνεύματος³. Ἀλλὰ καὶ ἡ θεωρία αὕτη προφανῶς, καίτοι ἀναχωρεῖ ἀπὸ τὴν ἀπόλυτον «κατ' ἔμπειρίαν» διάκρισιν τῶν δύο κατηγορημάτων τῆς θείας ἔνιαίας οὐσίας, καταλήγει ἐν τούτοις εἰς τὴν πρᾶξιν εἰς τὴν ὑπάγωγήν τῶν ψλικῶν ἢ φυσικῶν φαινομένων καὶ τῶν πνευματικῶν καὶ ψυχικῶν τοιούτων⁴, ὑπὸ τοὺς αὐτοὺς γενικούς καὶ ἀναλλοιώτους μαθηματικούς καὶ λογικούς νόμους, οἱ διποίοι διέπουν τὰς ἐκδηλώσεις καὶ τὴν λειτουργίαν πάντων τούτων μὲ τὴν ιδίαν ἀπαραθίαστον ἀναγκαιότητα, μὲ τὴν αὐτὴν ἀκριβῆ μηχανικότητα⁵.

Ο W. Leibniz τέλος, ἔνας ἀκόμη ἀπὸ τοὺς μεγάλους φιλοσόφους τοῦ XVII αἰῶνος ποὺ εἶχον υἱοθετήσει εἰς τὴν πρᾶξιν τὴν

θείας... Οἱ νόμοι τῆς κινήσεως τῶν σωμάτων εἶναι νόμοι αἰώνιοι τῆς φύσεως καὶ τοῦ λογικοῦ... Οἱ νόμοι τοῦ συνειρμοῦ τῶν ιδεῶν εἶναι διὰ τὸν Σπινόζα φυσικοὶ νόμοι τοῦ πνεύματος, τὸ ἀνάλογον πρὸς τοὺς νόμους τῆς κινήσεως εἰς τὸ κατηγόρημα τῆς ψλης». (H. Hoffding: Ενθ. ἀν. I, 334, 337).

1 Hoffding, I, 319.

2 «Δὲν ὑπάρχουν δύο κόσμοι εἰς τὸ σύμπαν, δὲ κόσμος τῆς ἀνάγκης καὶ δὲ κόσμος τῆς ἐλευθερίας: ἀλλὰ τὸ πᾶν ἐντὸς τοῦ ἀνθρώπου, δπως καὶ ἐκτὸς αὐτοῦ ἔξηγεῖται διὰ τῶν ιδίων γενικῶν καὶ ἀναγκαίων νόμων». (F. Bouillier: Ενθ. ἀν. 224).

3 Κατὰ τοὺς νεωτέρους ἐρμηνευτὰς τοῦ Σπινόζα, τὸ πρόσθλημα τῆς ἐνώσεως τοῦ σώματος καὶ τῆς ψυχῆς, παρ' αὐτῷ εἶναι δεκτικὸν δύο λύσεων: Μιᾶς καλουμένης «οὐσιαστικῆς» ἢ διποία συνάπτει τὸ σῶμα καὶ τὴν ψυχὴν ως δύο παράλληλα κατηγορήματα τῆς θείας οὐσίας,— καὶ ἔτέρας δονομαζομένης «νοησιαρχικῆς», ἢ διποία τὰ ταυτίζει ἐνώπιον τοῦ ἀπολύτου Νοῦ. (P-L. Couchoud: Benoit de Spinoza. 1924. 194).

4 «Ο Σπινόζα, δπως καὶ ὁ Καρτέσιος, συγχέει τὴν θέλησιν μὲ τὴν νόησιν: «ἡ βεθαίωσις ἢ ἡ ἀρνησις: (εἰς τὰς διποίας συνίσταται κατ' αὐτὸν ἡ βιούλησις), δὲν εἶναι ιδακεκριμέναι τῆς ιδέας ἢ διποία τὰς ἐγκλείει: ἐπομένως ὑπάρχει ταυτότης βουλήσεως καὶ νοήσεως». (F. Bouillier: Ενθ. ἀν. σ. 223.— Όμοίως δρ. P-L. Couchoud: Ενθ. ἀν. σ. 206).

5 Διὰ τοῦτο, δπως ἄλλως τε οἱ Ὀρθολογισταὶ ποὺ δέχονται τὴν αἵτιον κρατίαν, δὲ Σπινόζα ἀποκρούει τὴν ἐλευθερίαν τοῦ ἀνθρώπου.